
УДК 811.161

Ірина Казими́рова

м. Київ

І. ОГІЄНКО – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛІНГВОТЕРМІНОГРАФІЇ

У статті з позицій лінгвістичного джерелознавства розглянуто мало-відому ранню працю І. Огієнка “Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її”, визначено сучасність багатьох наукових поглядів ученого, його основоположну роль у випрацюванні теорії української історичної лінгвотермінографії, наголошено на цінності словника як першої і дотепер єдиної фіксації українських граматичних термінів у діахронії.

Ключові слова: історична термінографія, лінгвістичне джерелознавство, граматична термінологія, історія українського мовознавства.

Наукова спадщина І.І. Огієнка у дискурсі радянського мовознавства опинилась поза оцінкою й почала входити до наукового обігу лише з 1990-х років, однак вона настільки глибока й багатогранна, що й сьогодні, після чверті віку її активного дослідження в Україні, можемо говорити про білі плями в лінгвістичному огієнкознавстві. Ідеться передусім про працю вченого “Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її”. Іван Огієнко відомий як український мовознавець, політичний і релігійний діяч — професор університету, міністр освіти УНР, а згодом — митрополит, а на час створення цієї праці (вона вийшла друком 1908 р.) її 26-річний автор був лише студентом Київського університету.

Вивчення процесу формування української лінгвістичної термінології і його відтворення в історичному термінологічному словнику сьогодні постає актуальним на-

прямом термінознавчих досліджень. Історичний підхід дає насамперед змогу відтворити шляхи розвитку поняттєвого і термінологійного апарату науки, що важливо не лише з огляду на історіографію, а й надає можливість об'єктивно й обґрунтовано прогнозувати розвиток терміносистеми в майбутньому. На II Всеукраїнській конференції “Українська термінологія і сучасність” 1997 р. було наголошено, що “для вирішення ... глобальних історико-термінологічних проблем потрібно створити на базі термінологічного центру НАН України спеціальне історико-термінологічне відділення, яке могло б розвивати такі теоретичні та прикладні напрями термінологічної діяльності: розроблення концепції, основних понять і категорій історичного термінознавства, методологічні засади і методика історичного вивчення термінології, історична термінографія (створення реєстрів термінів, картотек, словників термінологічної лексики на матеріалі писемних джерел XI — XVIII ст.); джерелознавство (систематизація і класифікація писемних джерел для історичного вивчення термінології, укладання бібліографічних покажчиків пам'яток); автоматизація оброблення давніх спеціальних та наукових текстів (підготовка їх до видання, укладання словопокажчиків або індексів, конкордансів, алфавітних і частотних словників; створення інформаційно-пошукового тезауруса); створення історико-термінологічного банку даних (ІТБД); переклад термінів у рамках перекладу спеціальних і наукових текстів пам'яток XI — XVIII ст.; організаційно-методична робота відділення на всіх рівнях — від галузевого до міжнародного (загальна науково-координаційна діяльність, організація наукових конференцій і семінарів з питань історичного термінознавства, видання тематичних збірників, підготовка істориків-термінологів різної спеціалізації тощо)” [1: 52].

Сьогодні українські термінологи дедалі активніше звертаються до теоретичної проблематики історичного термінознавства, зосереджуючи увагу передусім на методологічних засадах історіографії термінознавства [7]; базових поняттях історичного термінознавства [8]; основних тенденціях розвитку української термінології на певних етапах її еволюції [13; 14; 15; 16], а також на узагальненні фактичного матеріалу й окресленні тенденцій розвитку історичного термінознавства в Україні [32].

Одним із підрозділів історичного термінознавства є історична термінографія — науковий напрям, який виник на межі загальної термінографії, історичної лексикографії та історичного термінознавства й орієнтований на теорію і практику укладання історичних термінологічних словників. Оскільки жанр історичного термінологічного словника передбачає звернення до лінгвістичних джерел, наголосимо на важливості докладного вивчення комплексу питань, пов'язаних із вибором, науковою інтерпретацією та аналізом його джерельної бази. Ці питання вирішує лінгвістичне джерелознавство — наукова дисципліна, яка досліджує лінгвістичні джерела, прийоми їх виявлення, вивчення та використання в мовознавчому дослідженні [2: 85].

Лінгвістичне джерелознавство генетично пов'язане з історичним джерелознавством — наукою, яка має ґрунтовні напрацювання (див., напр., праці [9; 20; 24; 29; 31; 35]). Українське історичне джерелознавство активно представлене працями науковців академічних установ: Інституту історії, Інституту української археографії та джерелознавства, а також Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди.

Лінгвістичне ж джерелознавство як самостійна наукова дисципліна розвивається впродовж уже майже двох століть. Головним напрямом цієї дисципліни було збирання та видання давніх рукописних книг із поглибленим історико-культурним коментарем. Ученими, які першими звернули увагу на важливість вивчення лінгвістичних джерел, були видатні дослідники Ф.І. Буслаєв, О.Х. Востоков, І.І. Срезневський, О.О. Потебня, О.І. Соболевський, В.О. Ключевський, Є.Ф. Карський, Є.К. Тимченко, А.Ю. Кримський, М.М. Каринський, А.М. Селішев, С.П. Обнорський, О.О. Шахматов, О.Б. Курило, Б.О. Ларін, Б.О. Рибаків, Д.С. Лихачов та ін. Саме праці О. О. Шахматова про новгородські грамоти XIV–XV ст. і двінські грамоти XV ст. [33; 34] вважають взірцем вичерпного аналізу лінгвістичних джерел [10]. Погляди на джерела вивчення історії східнослов'янських мов і їхня практична реалізація в історико-фонетичних студіях розкриті в працях українських мовознавців В.А. Глуценка та І. М. Рябіної [5; 4; 26; 27; 28].

Самостійним науковим напрямом із власними предметом, об'єктом та методами лінгвістичне джерелознавство кваліфікують починаючи з 60-х рр. XX ст., уважаючи засновником цього напрямку російського лінгвіста С.І. Коткова [11; 12]. Розвиток теоретичних поглядів порівняльно-зіставного вивчення оригінальних текстів та їх списків, а також їх варіантів призвів до появи лінгвотекстології як нової галузі лінгвістичного знання. Важливість наукових досліджень у царині лінгвістичного джерелознавства засвідчена створенням 1958 р. в Інституті російської мови АН СРСР сектору бібліографії, джерелознавства та видання пам'яток (пізніше — сектор лінгвістичного джерелознавства і дослідження пам'яток, далі — відділ лінгвістичного джерелознавства та історії російської літературної мови, який працює й сьогодні). Завданням цього наукового підрозділу є систематичне дослідження давньоруської рукописної спадщини з метою введення її до наукового обігу у формі лінгвістичних видань із коментарями й граматичними вказівниками. Основні параметри таких видань зазначені в “Правилах лінгвістичного видання пам'яток давньоруської писемності” (1961 р.). Із 1963 р. у відділі видають періодичні збірники статей із питань дослідження та видання писемних пам'яток (із 2000 р. — щорічник “Лінгвістичне джерелознавство і історія російської мови”) [6].

Хоча в Україні немає спеціальних праць, присвячених теорії лінгвістичного джерелознавства, однак українські лінгвісти досліджують цю проблематику впродовж тривалого періоду. Першим ґрунтовним напрацюванням є “Правила видання пам'яток української мови XIV —

XVIII ст.”, укладені М.М. Пешак та В.М. Русанівським, які опубліковано 1961 р. [25]. У цій праці автори зосереджують увагу на порядкові відбирання й групування пам'яток за жанрами; подають загальну характеристику пам'яток, які готуються до видання; пропонують порядок видання й коментування пам'яток; випрацьовують правила транслітерування текстів XIV — XVIII ст. тощо [Там само].

Окремі аспекти теорії лінгвістичного джерелознавства розкрито саме в дослідженнях пам'яток української писемної культури. Теоретичне осмислення тих питань, які виникають у процесі підготовки таких пам'яток до друку, віднаходимо в працях Л.Л. Гумецької, численних публікаціях В.В. Німчука, а також у статтях Г.В. Воронич, О.В. Кровицької, Л.А. Москаленко, Ю.В. Осінчука та О. Осінчук, Н.В. Пуряєвої, В.Ю. Франчук, У.М. Штанденко та ін. Найкращі традиції лінгвістичного джерелознавства підтримано у виданнях лінгвістичної наукової спадщини, здійснених в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні та в Інституті української мови. Засновано серію видань “Пам'ятки української мови”, яка останнім часом навіть жанрово диференційована — видано пам'ятки конфесійного, ділового стилю тощо.

Очевидно, що й історична термінографія орієнтується на теоретичні здобутки лінгвістичного джерелознавства, оскільки якість історичного термінологічного словника, його повнота та об'єктивність залежать від якості наукового опрацювання лінгвістичних джерел цього словника.

Отже, джерельну базу історичного термінологічного словника української лінгвістичної термінології складають т. зв. вторинні джерела, які утворено внаслідок селекції з первинних джерел (літописів, актових книг та ін.) тих чи тих лінгвістичних даних; їх фіксують дослідники у словниках, енциклопедіях, підручниках тощо. Одним із таких джерел є словник І.І. Огієнка.

Важливим етапом дослідження джерельної бази є вироблення критичної матриці оцінки праць такого типу. “Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її” описано за методикою, яка враховує специфіку історичної термінографічної праці. Орієнтуємося на такі дані про аналізоване лінгвістичне джерело: I. “Зовнішня” критика джерела. 1. Час та місце створення джерела. 2. Історико-культурна та мовна ситуація в регіоні створення джерела. 3. Автор джерела, його вік, освіта, світоглядні позиції тощо. 4. Мотиви та обставини створення джерела. 5. Оцінка джерела в мовознавчих працях. 6. Праці, які лягли в основу аналізованого джерела. II. “Внутрішня” критика джерела. 1. Повнота охоплення мовних ярусів. 2. Лексеми на позначення мовознавчих понять, їхня ієрархічна організація. 3. Орієнтація автора на питому українську / запозичену лексику на позначення мовознавчих понять. 4. Особливості вживання лексичних одиниць на позначення мовознавчих понять, їхня парадигматика й синтагматика.

Як уже було зазначено, “Історичний словник української граматичної термінології” написано 1908 року в Києві. Цей час сам автор в

“Історії української літературної мови” характеризує так: “Перша російська революція 1905 року відразу знесла всі урядові заборони на українське слово і воно стало вільно розвиватися. Проти цієї заборони року 1905 виступила навіть Російська Академія наук. З кінця 1905 року народилася в Києві своя українська вільна преса, а це відразу поставило українську мову на зовсім іншу путь розвою. Тоді як досі розвій української літературної мови йшов невеликим джерелом, то з початком української преси він поплив уже широкою річкою” [23].¹ 1907 р. видано указ Синоду (від 12 листопада), який дозволяє викладати українську граматику в школах Поділля.

Щодо світоглядних позицій молодого дослідника Л.В. Мовчун зазначає: “Блискуче знання класичних мов, санскриту, французької, німецької, старослов’янської, російської, сербської та інших мов гарантувало молодому вченому велике майбутнє. Та він обрав українську мову, хоча такої дисципліни в університетському курсі тоді не було” [21: 59].

Про мотиви та обставини створення праці Іван Огієнко пише в Передмові до словника: “У того народу, що самостійне існування його не всі признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд, питання про граматичну термінологію, як і інші пекучі питання, не здаєть ся такої ваги, як то справді виявляєть ся, коли придивимося до нього пильнійше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи інша виробленність наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І ніде правди діти, у нас, на Україні, як ніде в другій стороні, без кінця сперечались і сперечають ся за форму та термінологію” [22: 2]. Лінгвістична термінологія, на думку вченого, розмаїта й непорядкована: “У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений — своя власна термінологія” [Там само], й далі : “Невиробленність і неусталеність граматичної термінології ... яскраво дала себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть — “чия хатка, того й паніматка” — в кожній граматиці різна термінологія. А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може, не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконаєть ся в тому, що тільки освіта рідною мовою дасть народови добрий пожиток, а державі — певну користь. У всякому разі, чи пізно, чи рано, а час цей настане...” [Там само: 3].

У науковій літературі віднаходимо спорадичні оцінки “Історичного словника...”. Зокрема, М.С. Тимошик у Передньому слові до Огієнкової “Історії української літературної мови” пише: “У контексті Огієнкових зусиль щодо захисту й утвердження наукової, політично незаан-

¹ Тут і далі цитати з праць І. Огієнка наведено в авторському написанні.

гажованої концепції походження української літературної мови, що бере початок з IX століття, значний інтерес для нашої мовознавчої науки складає його раннє дослідження “Історичний словник української граматичної термінології” (1908). Це була початкова реалізація задуму Огієнка — зібрати докупи всі мовознавчі терміни й простежити, як змінювалися вони протягом усіх історичних періодів вивчення нашими науковцями історичної граматики української мови (від граматик Зизанія, Смотрицького, Павловського, а також граматик Вагілевича, Левицького, Лозинського, Лучкая до нашого часу). Цінність словника в тому, що до нього було залучено немало слів-термінів від початків зародження української граматичної літератури, аби читачеві було видніше, яким шляхом розвивалася термінологія української мови” [30]. Окрему статтю цієї праці присвятила харківська дослідниця О.В. Медведь [19: 205–208].

Узагальнюючи копітку роботи із вивчення історії граматичної термінології, яку провів дослідник, констатуємо такі теоретичні та практичні аспекти її цінності:

1. Випрацювано теорію історичної термінографії:

1) показано важливість вивчення граматичної спадщини;

2) здійснено періодизацію граматичної літератури і, відповідно, граматичної термінології: **1 період** — часи до 50 років; це граматики Лучкая, Левицького, Вагілевича і Лозинського. Про цей період учений пише так: “Се був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього і для граматики підвалиною була граматика російська. Та й писали ся сі граматики не рідною мовою, — Лучкай писав по латинському, Левицький — по німецькому, а Вагілевич і Лозинський написали свої граматики мовою польською” [22: 5]; **2 період** — 50–80 роки; пошуки галицьких граматистів справді українських за змістом і за формою термінів; усвідомлення ними того, що “в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинародніх, церк.-славянських, російських, польських”; “З початку другого періоду, у Головацького, ми ще не стріваємо сливе що нічого рідного в його граматичних працях, але рідна течія, мов сонце через хмари, вже пробиваєть ся в граматиках Осадці та Дячана. А в граматичних працях Шашкевича та Партицького, що стоять на межі другого і третього періоду, в розвитку граматичної літератури, народність вже бере гору над чужими напливами” [Там само]; **3 період** — “се той період граматичної літератури, коли вона не тільки придбала собі чисто українську форму і зміст, але перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті. Граматика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межею між старим і новим часом граматичної літератури, стала непохитною підвалиною сеї літератури аж до наших часів” [Там само];

3) проаналізовано витоки української граматичної термінології й показано впливи слов'янської, російської, польської, німецької, чеської, сербської термінологій та вплив живої народної мови;

4) показано важливість творення правильно орієнтованих термінів; наголошено на переважанні неправильно орієнтованих термінів, напр., у російській термінології: “ми маємо силу термінів, то зовсім незрозумілих, то зовсім не відповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають” [Там само: 7]; як приклади наведено терміни *надеж*, *наклонение*, *залог*, *причастие*, *междометие* тощо;

5) схарактеризовано українську наукову термінологію загалом: “Українська наукова термінологія вже давно почала розроблюватись. Ми маємо — яку, се річ інша — термінологію лікарську, ботанічну, філософську, математичну й інші, що вироблюють ся на підставі народньої мови. Але з термінологією, напр., лікарською або ботанічною, справа стоїть зовсім не так, як з термінологією граматичною. Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, їх тільки треба там пильнійше пошукати, — то граматичної термінології, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдем терміни *горлянка*, *бишиха*, *півоня*, але термінів для *subjectum*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь грамматики повинен сам витворити граматичні терміни” [Там само: 8];

6) випрацювано теоретичні засади створення українських термінів: “1. Термінологія повинна будуватись на одній певній zasadі, а не бути мішаниною принципів формальних, льогічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфольогії української мови” [Там само: 9];

7) подано докладну характеристику більшості джерел Словника і граматичної термінології, яку автор дослідив у цих джерелах;

8) наголошено на необхідності унормування української граматичної термінології, уніфікації акцентуаційних норм тощо: “Наголосу термінів теж вживаєть ся так, як бажаєть ся авторови, — маємо, напр., *однина* (См.-Стоцький), *одніна* (Коцовський) і *однинá* (Брандт, Кримський), *мно́жина*, *множіна* і *множинá*, і т. и.” [Там само: 37];

9) викладено основні засади створення історичного словника українських граматичних термінів: “Випускаючи “Історичний словник української граматичної термінології”, ми мали на оці зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі, показати суспільству, на що ми багаті тепер з сього боку, на що вбогі, і тим по змозі сприяти розвиткові нашої граматичної термінології. Багато з тих джерел, з яких ми скористали для свого словника, тепер стали за бібліографічну рідкість і розгортатись на їх можна тільки на превелику силу; тому сподіваємось, що праця наша не буде марною. В словнику ми розстановлювали вирази так, щоб кожний термін подавав з себе малюнок свого історичного життя; тому ставили їх в хронологічному порядку і внесли до словника чимало термінів давніх, з пори початку української граматичної літератури, — аби було виднійше, яким шляхом

йшов розвиток термінології і як споквола пробивалася до неї народна течія. Про історичну перспективу ми додержували і того правопису, що ним писано вирази по джерелах; з цього боку словник почасти дає нам історичний малюнок і розвитку нашого правопису. Терміни необроблені, негарно витворені ми теж занотували до словника, щоб показати виразніше, де саме бракує найбільшої праці” [Там само: 39–40].

2. І. Огієнко уклав перший і до сьогодні єдиний український історичний словник лінгвістичних термінів, започаткувавши практичну історичну лінгвотермінографію української мови.

Не вдаючись до докладної характеристики тих граматики, які І.І. Огієнко використав у словнику, зазначимо лише, що це були й перші граматики² (*Adelfötes* — Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Див. Буліч — “Очерки истории языкознания въ Россіи”. 1904; *Зизаній*. “Грамматика Словенска” Див. Буліч; *Смотрлицкій*. Грамматика. Див. Буліч, “Очерки”, й українські граматики, написані латинською (*Лучкай*. *Grammatika slavo-ruthena*. Budae. 1830), німецькою (*Лев*. — *Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galicien*. Von Jozeph Lewicki. Przemyśl, 1834) та польською (*Ваг*. — *Grammatyka języka maloruskiego w Galicii*. Jana Wagilewicza — Львів, 1845. — 181 с.; *Лоз*. *Grammatyka języka ruskiego (małoruskiego)*. I. Łozińskiego. W Przemyślu, 1846) мовами.

До аналізу залучено наявні на той час галицькі і східні українські граматики (*Гол*. — *Грамматика Руского Языка / Складена Яковом Головацьким*. — Львов, 1849. — Ч. 6. — 1849. — 226 с.; *Деркач*. Українська граматка. Москва, 1861 р.; *Дяч*. — *Дячань П. Методична грамматика языка малоруского*. — Л., 1865. — 142 с.; *Зал*. — *Коротка грамматика української мови*. П. Залозный. Полтава, 1906; *І. Огон*. Грамматика латинська. Переложив Іляріон Огоновський. Л. 1897; *Коц*. — *Методична грамматика рускої мови*. В. Коцовский и І. Огоновский. 2 вид. Л., 1904; *Кримськ*. Украинская грамматика для учеников высших классовъ, гімназій и семінарій Приднѣпровья. Т. І. вып. І. Т. ІІ, вып. І. М., 1907. Т. І. вып. 2 і 6-ой, М. 1908. Проф. А. Крымський; *Лев*. — *Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galicien*. Von Jozeph Lewicki. Przemyśl, 1834; *Ог*. Огоновскій Ом. “Грамматика руского языка для школъ середнихъ”. Л., 1889; *Ос*. Михаил Осадца, Грамматика руского языка. 2 изд., Л. 1864; *Парт*. Ом. Партыцькій. Грамматика руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ. Л., 1889; *Поп*. Руска грамматика для шкіл народних. Ом. Попович, часть ІІ, 1897; *См. Ст*. Руска грамматика. Уложили С. Смаль-Стоцкий і Ф. Гартнер, Л., 1893; 2 вид. — 1907; *Тимч*. Українська грамматика. Ч. І, Е. Тимченко, К., 1907; *Шашк*. Мала грамматика языка руского для школъ головныхъ. Въ Вѣдні, 1865. Сочинена Гр. Шашкевичемъ; *Шерст*. Коротка українська грамматика для школи. Ч. І, Полтава, 1907 р.; *Яценко*. Грамматка за для укр. люду; М. 1862).

² Подаємо в такому записі, який є у І.І. Огієнка.

Щоб показати впливи на українську лінгвістичну термінологію термінологій сусідніх народів, І.І. Огієнко залучає до словника дані граматик слов'янських мов (*Hanka*. Mluwnice čili saustawa českego gazyka. Podle Dobrowskeho. W Praze, 1832; *Конч*. Grammatyka dla szkół narodowych. Pszez Jmci X. Onufrego Korpeczyńskiego. Warszawa, р.р. 1778, 1780, 1783; *Ломоносовъ*. Російская граматика, 1755; *Србска грам*. Мала србска граматика. Даничич. У Бечу, 1850; *Србска синт*. Србска синтакса, Даничич, део првый, у Београду, 1858).

Учений послуговується також даними словників, починаючи зі словника Памва Беринди і закінчуючи сучасними для нього перекладними словниками (*Беринда* — Лексикон славеноросскій, 1653; *Сл. Желех*. Малоруско-німецкий словарь. Л., 1886, 2 т.; *С. Желеховскій*; *Сл. Закр*. Словарь Н. Закревського. М., 1860; *Сл. Левч*. Опытъ русско-украинскаго словаря. Составиль М. Левченко. К., 1974; *Сл. Парм*. Нѣмецко-рускій словарь через О. Партицкого. Л., 1867; *Сл. Піск*. Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан. Ф. Піскунов, К., 1882; *Сл. Тимч*. Русско-малоросскій словарь. Е. Тимченко; К., 1897, 1899, 2 т.; *Сл. Ум*. Словарь російсько-український. 4 т. Уманець і Спілка. 1897 і далі; *Сл. Шейк*. Опытъ южнорусскаго словаря. К. Шейковскаго, К., 1861).

Джерельною базою словника стали також правопис (*Р. пр*. Руска правопись зі словарцем. Л., 1904) та шкільні підручники³ (*Букварь 1845 р.* — народного руского языка. Въ Перемышли, р. 1845; *Букварь 1971* — для шкѣль народныхъ въ австр. державѣ. Л., 1871; *Букв. Шевч*. Букварь южно-рускій. 1861 р. СПб. Составиль Т. Шевченко; *Гатицук*. Українська Абетка. Москва, 1871 р.; *Ог. хр*. Огоновскій. Хрестоматія староруська для высшихъ клясъ гимназіальныхъ. Л., 1881; *Упр. гр*. “Оупражненія граматичніи”, містять ся накінці кн.: “Руска языкоучебна читанка”. Вѣдень, 1863).

Лінгвістичну термінологію дібрано і зі статей та монографій (*Брандт* Роман. Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологіи славянскихъ языковъ Ф. Миклошича, Москва, 1891. — Лекції по исторической граматикѣ русскаго языка, М., 1892. — Староцерковный языкъ, М. 1902; *Верхр*. Про говор галицьких лемків. Л., 1902. — Знадоби для пізнання угорсько-рускіх говорів. Іван Верхратський. “Зап. Н.Ті.Шевч.” 1899, кн. I і далі; *Верхр*. (“Правда”). В справі народного языка. “Правда”, 1873 р. I. Верхратський; *Ефименко*. По поводу замѣтки г. Левченко. “Основа”, 1862 р., кн. 8; *Левченко*. Замѣтки о русинской терминологіи. “Основа”, 1861. Кн. 7; *Лепкій*. Указатель на употребленье гдекоторыхъ буквъ въ русскѣй правописи. Л., 1870; *Наські гр*. Наські граматки. “Основа”, 1862, кн. I; *Ном*. Де що про українське писання і про словосбіръ К. Шейковскаго. М. Номис. “Черниговскій Листокъ” 1862 р., № 2–3; *Охр*. Про наголос в українсько-

³ Граматики теж належать до шкільних підручників, проте їх традиційно розглядають окремо.

російській мові. “Зап. Н.Т.і.Ш.”, 1900, кн. І. Д-р Вол. Охримович; *Парт.* (“Правда”). “Дещо о староруській письменности”, “Правда”, 1867 р., ч. 20, О. П(артицький); “Етимология і фонетика” ч. 5–8, II.; “Чи були коли в руськім язичі носові звуки”, “Правда”, 1868 р., ч. 34; *П.П.* Д-р Павлусевич. “Сліди кулішівки у XVII століттю”, “Мета”, 1865, № 11–12; “Як говорять Русини Угорські?” № 12. “Уваги при читанню нововиданої граматики п. Григорія Шашкевича”, “Мета”, 1865 р., № 15–16; *Роспр. Гол.* “Росправа о языцѣ южнорускѣмъ”, 1848. Надруковано в кн.: “Историческій очеркъ основанія Галицко-русской Матицѣ”. 1850, Л.; *Сомат. Верхр.* Начерк соматольогії. Иван Верхратский, Л., 1897; *Ужинок* рідного поля вистачиний працею М. Г(атцука). Москва, 1857; *Ист. оч.* Историческій очерк основанія галицко-русской Матицѣ. Составлено Я. Головацкимъ. Л., 1850).

Про “Українські приказки” Матвія Номиса (*Ном. пр.* Українські приказки, прислів'я и таке инше. СПб., 1864. Номис) як про джерело лінгвістичної термінології І. І. Огієнко пише так: “В передмові до відомих “Приказок”, написаній чудовою народною мовою, знаходимо: *цятка* (точка), *велика літера*, *вимова*, *приголось* (согласная), *покорочене мення*” [22: 25].

Матеріалом “Історичного словника...” стали дані 77 джерел: “... охоплено практично всі граматики, починаючи від граматики “Адельфотес” (1591) і закінчуючи “Українською граматикою” Є. Тимченка та “Короткою українською граматикою для шкіл” Я. Шерстюка, що вийшли 1907 року” [19: 205–206].

Поза всяким сумнівом, така джерельна база забезпечила належну на той час повноту наукового опису історії української лінгвістичної термінології, проведена в Словнику.

Вивчення власне термінологічного наповнення словника дозволило дослідникам зробити певні узагальнення: “У словнику подано терміни для номінації 463 понять із фонетики, морфології, синтаксису та орфографії, що, крім рівня розпрацьованості української лінгвістичної термінології, відтворює й тогочасний ступінь наукового осмислення структури української мови” [Там само: 206].

Наведемо окремі приклади словникових статей:

Букварь — алфавитарь, *Смотр.*

Абѣтка — *Ужинокъ р. п.*, *Сл. Шейк.*, *Сл. Парт.*, *Сл. Піск.*, *Ефименко.*

Абѣцадло — *Сл. Шейк.*

Грама́тка — *Куліш*, *Сл. Шейк.*, *Яценко*, *Левченко.*

Азбукѡвѣць — *Сл. Шейк.*, *Сл. Желех.*

Бу́кварь, буквѡръ, буквар — *у інших.*

Грамматика — Грамматика, *Смотр.*, *Лев.*, *Гол.*

Грама́тика — *у всіх інших.*

Мо́вниця — *Левченко* („Основа”).

Пи́сьменница — *Ефименко* („Основа”).

Морфологія. Morfologia. Formenlehre. Wortbildungslehre.

Видословіє — *Ос.*

Наука о частяхъ мовы, *Дяч.*

Видословіє — *Сл. Парт.*

Словотвѣръ — *Г. Л., Ог.*

Словотворене — *См. Ст., Тимч.*

Словотвір — *Верхр.*

Правописаніє. Orthographia.

Pisownia — *Копч.*

Правописаніє — *Гол.*

Писанія чи орхтограхвія — *Наські гр.*

Писання — *Ном.*

Словопись, словописання — *Ефименко в „Основі”.*

Писовня — *Левченко в „Основі”.*

Правѣпись — *Упр. гр., Ос., Дяч., Сл. Парт., Сл. Желех., Ог., Митр., См. Ст., Поп.*

Правописанье — *Упр. гр.*

Правопись — *Сл. Парт.*

Правѣпысь, пысовня, *Сл. Тм.*

Правописъ — *Коц., Р. пр.*

Правѣпис — *Зал., Тимч.*

Ортографія — *Тимч.*

У номінації мовознавчих понять автор орієнтується на питому українську лексику: “Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріння, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші філологи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало зв’язків з народною мовою: такі вирази, як *підмет, глагол* і інші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати зовсім” [22: 9].

Аналіз окремих елементів макро- та мікрокомпозиції словника дозволяє дійти висновку, що словник є історичним / діахронічним інвентаризаційним, кодифікаційним словником. Реєстровими словами в словникових статтях виступають російські терміни, оскільки, на думку вченого, російська термінологія “найбільш стала і добре відома нашому громадянству; подекуди з теї ж причини ми вживали термінів латинських, грецьких” [Там само: 40].

У словнику відтворено парадигматичні відношення між термінами, зокрема гіперо-гіпонімі: *Время — Время настоящее — Настоящее историческое — Время прошедшее — Время преходящее — Время давнопрошедшее — Время будущее — Будущее простое время — Время будущее сложное — Время будущее совершенное.*

В “Історії української граматичної термінології” автор наголошує на тому, що термін має бути однозначним: “Бажано б, щоб граматич-

ний термін подавав одне розумінне, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами “підмет”, що висловлює багато розумінь, далі “злучка” (copula), “часослово” (verbum, у Партицького), “причастник” (participium), “перехід” (переходъ гласныхъ), часування (Тимченко, conjugatio). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розумінне, яке вони мають в граматиці” [Там само: 9].

У словнику широко представлено варіантність, зокрема, акцентуаційну — *однина* — См. Ст., *одніна* — Коц., *однинá* — Брандт, Кримський; *множина* — См. Ст., *множіна* — Коц., *множинá* — Брандт, Кримський; графічну — Именительный — *Лев., Ваг., Гол., Ос., Упр. гр., М҃льн.* Міа-пownік — *Ваг. 1-й* — *Копч., Лоз., Србска синт., Србска гр., Упр. гр., Дяч., Сл. Парт., См. Ст., Поп., Сл. Тимч., Сл. Ум., Коц., Р. пр., Зал., Тимч.* Називний, називникъ — *Брандт.* Іменяк — *Верхратськ.* Називний — *Кримськ., Шерст.* Номінатив — *Тимч.*; орфографічну — **Впаденіє** (звукoвъ). *Elisio.* Вимéтованье — *Гол.* Вимѣтоване — *Сл. Парт.*; Дієслово — *См. Ст., Поп., Охр., Коц., Р. пр.* Дієслово — *Зал., Шерст.* та словотвірну — **Буква начальная.** *Начальная б., Букв. 1845 р.* Начальна — *Упр. гр., Ос.* Начаткова — *Упр. гр.* Початкова — *Росправа Гол., См. Ст.*; **Зіянiє.** *Niatus. Rozziew.* Роззѣвъ — *Ос., Ос., М҃льн.* Рóззiвъ—*См. Ст., Верхр., Р. пр.* Рóззивъ, роззивляння — *Сл. Тимч.* Роззiвляння — *Сл. Ум.*

Таким чином, узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що І.І. Огієнко є основоположником теоретичної і практичної історичної лінгвотермінографії української мови. І сьогодні “Історичний словник української граматичної термінології...” — єдина термінографічна фіксація мовознавчих термінів із позицій діахронії в Україні. Чи досяг І.І. Огієнко поставленої мети — розкрити в історичній ретроспективі виформування української лінгвістичної термінології? Без сумніву, відповідь може бути лише ствердна. Незважаючи на те, що праця була створена понад сто років тому і що зараз почали з’являтися ґрунтовні опрацювання з історії граматичної думки (згадаймо хоча б монографії Г.П. Мацюк [18] та М.П. Лесюка [17]), словник І.І. Огієнка не втратив своєї цінності як модель опису, максимально повного охоплення джерел і як конкретний досвід реалізації такого задуму.

Варто нагадати, що історичний словник російської лінгвістичної термінології, укладений знаним білоруським дослідником М.Г. Булаховим [3], звичайно, значно більший за обсягом (5-томний), побачив світ лише на початку нашого століття. Отож одним із центральних завдань українського термінознавства є створення історичного словника української лінгвістичної термінології.

1. *Артикуца Н.* Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології / *Наталія Артикуца // Українська термінологія і сучасність (Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції).* — К.: Інститут української мови; Комітет наукової термінології, 1997. — С. 50–53.

2. *Блинова О.И.* О предмете лингвистического источниковедения // Языки и топонимия Алтая. — Барнаул, 1981. — С. 83–89.
3. *Булахов М.Г.* Опыт исторического словаря русской лингвистической терминологии: В 5 т. / М.Г. Булахов. — Минск: БГПУ, 2002.
4. *Глущенко В., Рябініна І.* Проблема джерел вивчення історії мови в українському мовознавстві 10-30-х рр. ХХ ст. / Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. Анатолій Загнітко. — Донецьк: ДонНУ, 2009. — Вип. 19. — С. 332–337.
5. *Глущенко В.А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському та російському мовознавстві (70–і рр. ХІХ ст. — 20–і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред. О.Б. Ткаченко. — Донецьк, 1998. — 222 с.
6. Институт русского языка. Отдел лингвистического источниковедения и истории русского языка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ruslang.ru/agens.php?id=div&sp=20>.
7. *Іващенко В.Л.* Історіографія термінознавства: метамова і структурні підрозділи // Термінологічний вісник: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.Л. Іващенко. — К.: Ін-т української мови НАНУ, 2013. — Вип. 2(1). — С. 5–20.
8. *Казими́рова І. А.* Розвиток категорії когніотипу в історичному термінознавстві // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного ун-ту ім. І. Огієнка: Філологічні науки. Вип. 34. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. — С. 126–129.
9. *Калакура Я.С.* Історичне джерелознавство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://e.mail.ru/cgi-bin/link?check=1&refresh=1&cnf=2a1f09&url=http%3A%2F%2Fp.idruchniki.ws%2F15840720%2Fistoriya%2Fistorichne_dzhereloznavstvo_-_kalakura_yas&msgid=14037939710000000843&x.
10. *Копосов Л.Ф.* Лингвистическое источниковедение: история и современное состояние // Вестник МГОУ. — Серия «Русская филология». — 2012. — № 3. — С. 20–24.
11. *Котков С.И.* Лингвистическое источниковедение и история русского языка. — М.: Наука, 1980. — 293 с.
12. *Котков С.И.* О предмете лингвистического источниковедения // Источниковедение и история русского языка. — М., 1964. — С. 5.
13. *Кочан І. М.* Українське термінознавство 1920-х років: погляд з позицій ХХІ століття [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/52_2011/52_2011_kochan.pdf
14. *Кочан І. М.* Українське термінознавство 1940–1950-х років 40-50-х рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/11863/1/17.pdf>.
15. *Кочан І. М.* Українське термінознавство 1960–1990-х років [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk733/TK_wisnyk733_1_kochan.htm.
16. *Кочан І.* Українське термінознавство в іменах. — Львів: Літопис, 2012. — 292 с.
17. *Лесюк М.* Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині: монографія / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. — 732 с.
18. *Мацюк Г. П.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 373 с.
19. *Медведь О.* “Історичний словник граматичної термінології” І. Огієнка як одна з перших спроб підсумувати розвиток української мовознавчої термінології // Українська термінологія і сучасність: [Матеріали ІІ Всеукр. наук. конф.]. — К., 1997. — С. 205–208.
20. *Медушевская О.М.* Современное зарубежное источниковедение. М.: Высшая школа, 1983. — 143 с.
21. *Мовчун Л.* Духовні скарби Івана Огієнка // Дивослово. — 2003. — № 10. — С. 59–62.
22. *Огієнко І.* Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / Іван Огієнко. — К.: Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. — 79 с.
23. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — Київ, 2001 (Перше видання Вінніпег — 1949) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.

24. *Петряев К.Д.* Гносеологические и методологические основы источниковедения. — Киев—Одесса: Вища школа, 1978. — 67 с.
25. *Пецак М.М., Русанівський В.М.* Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст. / Відп. ред. К.К. Цілуйко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
26. *Рябініна І.М.* Джерела вивчення історії мови в українському мовознавстві 20-х — 30-х рр. XX ст. / І.М. Рябініна // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжнародної наукової конф. (Дніпропетровськ, 14—15 квітня 2005 р.) / упорядник Т.С. Пристайко. — Дніпропетровськ: Пороги, 2005. — С. 363—365.
27. *Рябініна І.М.* Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Рябініна Ірина Миколаївна. — Донецьк, 2008. — 20 с.
28. *Рябініна І.М.* Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови / І.М. Рябініна // Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство / відп. ред. Л.П. Столярова. — Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. — Вип. 11. Т. 2. — С. 138—144.
29. *Стрельський В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. — Киев: Вища школа, 1968. — 129 с.
30. *Тимошик М.* Передне слово // Іван Огієнко. Історія української літературної мови. — Київ, 2001 (Перше видання Вінніпег — 1949) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu01.htm>.
31. *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. — М.: Соцэкгиз, 1962. — 495 с.
32. *Туровська Л.В.* Історичне термінознавство в Україні кінця XX — початку XXI ст. // Українська мова. — 2012. — № 2. — С. 67—79.
33. *Шахматов А.А.* Исследование о двинских грамотах XV века // Исследования по русскому языку. — Т. II. — СПб., 1903. — 339 с.
34. *Шахматов А.А.* Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века // Исследования по русскому языку. — Т. I. — СПб., 1885—1895. — 372 с.
35. *Шмидт Е.О.* Современные проблемы источниковедения // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. М.: Наука, 1969. — С. 28—34.

Статтю отримано 23.10.2014

Iryna Kazymyrova

Kyiv

I. OGIYENKO — A FOUNDER OF UKRAINIAN HISTORICAL LINGUISTIC TERMINOGRAPHY

The article deals with the little-known early work of I. Ogiyenko “Ukrainian grammatical terminology. Historical Dictionary of Ukrainian grammatical terminology with a preface about its history” from the position of linguistic source; it has been defined the modernity of researcher’s scientific views, his fundamental role in creating the theory of Ukrainian historical linguistic terminography, also it is stressed the value of the dictionary as the first and still single fixation of Ukrainian grammatical terms in diachrony.

Keywords: historical terminography, linguistic source studies, grammatical terminology, history of Ukrainian linguistics.